

2 Diskursteori

I dette kapitel skal vi præsentere den teoribygning, vi har kaldt diskursteori. Hovedværket, *Hegemony and Socialist Strategy* (1985), er skrevet af de politiske teoretikere Ernesto Laclau og Chantal Mouffe, og i det følgende skal vi desuden trække på en række tekster, som Laclau har skrevet alene.

Diskursteorien sigter mod en forståelse af det sociale som en diskursiv konstruktion, hvor alle sociale fænomener i principippet kan analyseres med diskursanalytiske redskaber. Vi præsenterer først den diskursteoretiske tilgang til sproget, for i anden omgang at udvide teorien til hele det sociale felt. På grund af det brede fokus er diskursteorien velegnet som teoretisk grundlag for forskellige socialkonstruktionistiske tilgange til diskursanalyse. Men eftersom målet med Laclau og Mouffes tekster netop er teoriudvikling, leverer de ikke så mange praktiske redskaber til tekstnær diskursanalyse. Derfor kan deres teori med fordel kombineres med inspiration fra andre forfattere.

Den overordnede tankegang i diskursteorien er, at sociale fænomener så at sige aldrig er færdige eller totale. Betydning kan aldrig endeligt fastlåses, og det giver plads til konstante sociale kampe om definitioner af samfund og identitet – kampe hvis udfald får sociale konsekvenser. Diskursanalytikerens opgave er at følge kampene om at etablere entydighed i det sociale på alle niveauer.

Laclau og Mouffe udvikler deres teori gennem *dekonstruktion* af andre teoribygninger: Grundig læsning af andre teorier skal afdække deres uargumenterede antigelser og interne modsætninger. Derved igennem blotlægges deres ideologiske indhold, og modsætningerne kan forvandles til redskaber til at tænke videre med. Den dekonstruktionistiske metode gør sammen med deres skrivestil generelt de diskursteoretiske tekster temmeligt svært tilgængelige, fordi de forudsætter kendskab til de teorier, de trækker på.¹ Også i dette kapitel

1 En række centrale tekster findes dog oversat til dansk i Jensen (1997).

bliver der introduceret en mængde nye begreber – og gammelkendte begreber bliver givet nyt indhold. Det indebærer altså en del begrebsgymnastik at begive sig ind på det diskursteoretiske terræn!

På vej mod en diskursteori

Laclau og Mouffe opbygger deres teori ved at sammentænke og modernere to store teoretiske traditioner, nemlig marxisme og strukturalisme/poststrukturalisme. Marxmen giver afsæt til at tænke det sociale, og strukturalismen tilbyder en teori om betydning. Disse to traditioner smelter Laclau og Mouffe så sammen i én teoribygning, hvor hele det sociale felt forstås som et væv af betydningsdannelsesprocesser. Her skal vi først se på deres teori om betydningsdannelse og indkredse begrebet 'diskurs'.

I kapitel 1 var vi omkring Saussures strukturalistiske lingvistik og den poststrukturalistiske kritik af den saussureske tradition. Vi foreslog, at man kan forstå strukturalismens sprogopfattelse med metaforen et fiskenet: Alle tegn i sproget kan tænkes som knuderne i et net, og de får deres betydning ved at være forskellige fra hinanden på bestemte måder, altså ved at være placeret bestemte steder på nettet. Poststrukturalismens indvending var så, at betydning ikke kan fastlægges så entydigt og endeligt. Tegnene får godt nok deres betydning ved at være forskellige fra hinanden, men i vores løbende sprogbrug sætter vi tegnene i forskellige forhold til hinanden, og kan dermed give dem ny betydning. I poststrukturalismen bliver sprogbrug således et socialt fænomen: Det er gennem konflikter, konventioner og forhandlinger i et socialt rum, at betydningsstrukturer fastlægges og udfordres.

Laclau og Mouffe følger denne kritik af den strukturelle lingvistik, men hvis man lige beholder strukturalismen i hovedet, kan den alligevel bruges til at give et impressionistisk indtryk af Laclau og Mouffes ærinde. Man kan sige, at betydningsdannelse som social proces går ud på at fiksere betydning, *som om* der fandtes en saussuresk struktur. Vi forsøger hele tiden at fastlåse tegnenes betydning ved at sætte dem i bestemte forhold til andre tegn – eller med metaforen: vi forsøger at spænde fiskenetet ud, så betydningen af hvert tegn står i et fast forhold til de andre tegn. Projektet er i sidste ende umuligt, fordi enhver konkret fastlæggelse af tegnenes betydning er *kontingent*, den er mulig men ikke nødvendig, og det er netop disse

36 stadige forsøg, som aldrig fuldkommen lykkes, der giver en indgang til analysen. Det, der nemlig er diskursanalysens formål, er at *kortlægge de processer, hvori vi kæmper om, hvordan tegnenes betydning skal fastlægges*, og hvor nogle betydnings-fikseringer bliver så konventionaliserede, at vi opfatter dem som naturlige.

Vi kan nu oversætte dette mere impressionistiske billede til Laclau og Mouffes teoretiske begreber:

[V]i kalder enhver praksis *artikulation*, som etablerer en relation mellem elementer på en sådan måde, at deres identitet omdannes som resultat af den artikulatoriske praksis. Den strukturerede totalitet, der er resultatet af denne artikulatoriske praksis, kalder vi *diskurs*. For så vidt som de differentielle positioner artikuleres inden for en diskurs, kalder vi dem *momenter*. Derimod kalder vi enhver forskel, der ikke er diskursivt artikuleret, for *element*. (Laclau og Mouffe 1985: 105; fremhævning i original)

Her definerer Laclau og Mouffe fire vigtige begreber, som vi vil gennemgå i resten af afsnittet. Undervejs introducerer vi også en række relaterede begreber: 'nodalpunkter', 'det diskursive felt' og 'lukning'.

En *diskurs* forstås som en fastlæggelse af betydning inden for et bestemt domæne. Alle tegnene i en diskurs er *momenter*; de er knuder på fiskenet, og deres betydning er holdt fast ved, at de er forskellige fra hinanden på bestemte måder ('*differential positions*'). Man kan for eksempel tænke på en traditionel medicinsk diskurs, hvor krop, sygdom og behandling fremstilles på bestemte måder.² Hele den medicinske forskning går ud på at opdele krop, sygdom og behandling i bestanddele og beskrive relationerne mellem delene på en entydig måde. Kroppen ses typisk som splittet op i dele, der skal behandles hver for sig, og sygdommes årsager ses ofte som lokale. For eksempel opfattes betændelse som forårsaget af et lokalt angreb af mikroorganismer, der må slås ihjel med medicin. Den medicinske diskurs udspænder altså et net af betydninger og deres relationer til hinanden over et bestemt domæne, der har med krop og sygdom at gøre. I den forstand er der tale om en diskurs: Alle tegn er momenter i et system, og hver især er tegnenes betydning bestemt af deres relationer til hinanden.

² Inspirationen til eksemplerne om sygdom og sundhed er hentet fra Johannessen (1994).

Diskursen etableres ved, at betydning udkrystalliseres omkring nogle *nodalpunkter* ('*nodal points*', 1985: 112). Et nodalpunkt er et privilegeret tegn, som de andre tegn ordnes omkring og får deres betydning i forhold til. I lægevidenskaben er 'kroppen' for eksempel et nodalpunkt, som mange andre betydninger udkrystalliseres omkring. Tegn som 'symptomer', 'væv' og 'skalpel' får i den medicinske diskurs deres betydning fastlagt ved at blive relateret til 'kroppen' på bestemte måder. I politisk diskurs er 'demokrati' et nodalpunkt, og i national diskurs er 'folket' det privilegerede tegn.

Diskursen etableres som en totalitet, hvor hvert tegn er entydigt fastlagt som moment gennem relationerne til andre tegn (som et fiskenet), og det gør den ved at *udelukke* alle de andre mulige betydninger, tegnene kunne have, og de andre mulige måder, de kunne være relateret til hinanden på. En diskurs er således en reduktion af muligheder. Den er et forsøg på at standse tegnenes glidning i forhold til hinanden og dermed et forsøg på at skabe entydighed. Alle de muligheder, diskursen dermed udelukker, kalder Laclau og Mouffe *det diskursive felt* ('*the field of discursivity*', 1985: 111) – eller 'det konstitutive ydre'. Det diskursive felt er et reservoir af betydningstilskrivninger, som tegn har haft eller har i andre diskurser, men som ignoreres i den specifikke diskurs for at skabe entydighed. Den medicinske diskurs er for eksempel konstitueret gennem en udelukelse af diskurser om alternative behandlingsmetoder, hvor kroppen i højere grad ses som en holistisk enhed, der gennemstrømmes af energi i forskellige baner.

Vi kan her foregribe en kritik af diskursteorien, som vi vil tage op i slutningen af kapitlet og igen i kapitel 5. En diskurs konstituerer sig altid i forhold til det, den udelukker, altså i forhold til det diskursive felt. Men i diskursteorien er det ikke helt klart, om det diskursive felt er et temmeligt ustruktureret hav af al mulig betydningsdannelse, eller om det i sig selv er struktureret af de givne konkurrerende diskurser. I traditionel medicinsk diskurs snakker man for eksempel ikke om fodbold, men der er ikke noget til hinder for, at elementer fra en diskurs om fodbold på et givet tidspunkt kunne indgå i den medicinske diskurs. Betyder det så, at fodbold er en del af den medicinske diskurs' konstitutive ydre? Eller er det bare diskurser om for eksempel alternativ behandling, der til en vis grad bevæger sig i samme terræn som den medicinske diskurs, der udgør den medicinske diskurs' diskursive felt? Disse to situationer bliver hos Laclau og Mouffe slået sammen i begrebet 'det diskursive felt'. Vi vil foreslå, at

38 man analytisk skelner mellem de to. 'Det diskursive felt' kunne så betegne al mulig udelukket betydningsdannelse (som fx fodbold i forhold til den medicinske diskurs), mens 'diskursorden' – et begreb fra Fairclough – kunne betegne et afgrænset antal diskurser, der kæmper i samme terræn.

Men tilbage til Laclau og Mouffes begrebsdefinitioner. Det diskursive felt er altså diskursens ydre, alt det, den udelukker. Men netop fordi en diskurs altid konstitueres i forhold til et sådant ydre, er den altid i fare for at blive undermineret af dette ydre; altså for at andre definitioner af tegnene skal forstyrre dens entydighed. Og det er her, begrebet *elementer* kommer ind. Elementer er de tegn, der ikke endeligt har fået fikseret deres mening, de tegn, der er flertydige. Med dette begreb kan vi nu genformulere diskursbegrebet: En diskurs forsøger at gøre elementerne til momenter ved at reducere deres flertydighed til entydighed. Med diskursteoretiske begreber er diskursen en *lukning* ('closure'), et midlertidigt stop i tegnenes betydningsglidninger. Men lukningen er aldrig total: "Overgangen fra 'elementer' til 'momenter' er aldrig helt fuldbyrdet" (1985: 110). Den entydige diskurs kan aldrig fikses så fuldstændigt, at den ikke kan undergraves og forandres af det diskursive felts flertydighed. I eksemplet med den medicinske diskurs er akupunktur for eksempel på vej ind i det lægelige system, og det har betydet, at man har måttet modifisere det traditionelle medicinske syn på kroppen, så det også kan omfatte 'energetiske forbindelsessystemer'.

'Kroppen' er med Laclau og Mouffes begreber et element, netop fordi der findes flere konkurrerende måder at forstå den på. I traditionel medicinsk diskurs bliver kroppen forsøgt reduceret til et moment ved at blive defineret på en bestemt og entydig måde, og i en alternativ behandlingsdiskurs forsøger man tilsvarende at definere kroppen entydigt – men anderledes end i den medicinske diskurs. I en kristen diskurs har man en helt tredje version af 'kroppen'. Ordet 'krop' siger derfor ikke så meget i sig selv, det skal sættes i relation til andre tegn for at give mening. Og dette sker gennem *artikulation*. I citatet ovenfor definerede Laclau og Mouffe artikulation som enhver praksis, der etablerer en relation mellem elementer, så elementernes identitet modificeres. Ordet 'krop' er i sig selv flertydigt, og dets identitet forandres derfor, så snart man sætter det i relation til andre ord i en konkret artikulation. Hvis man for eksempel siger 'krop og sjæl', sættes ordet ind i en religiøs diskurs, hvor nogle betydninger af 'krop' trækkes frem og andre ignoreres.

Nu har vi både udpeget 'kroppen' som et nodalpunkt i medicinsk diskurs og som et element, så lidt afklaring kan være på sin plads. Nodalpunkter var de privilegerede tegn, som en diskurs er organiseret omkring. Men disse tegn er ganske tomme i sig selv – som sagt får tegnet 'krop' først detaljeret betydning, når det sættes ind i en bestemt diskurs. Derfor er tegnet 'krop' også et element. Faktisk har diskursteorien et begreb for elementer, der i særlig høj grad er åbne for forskellig betydningstilskrivning, nemlig *flydende betegnere* ('floating signifiers', Laclau 1990: 28, 1993b: 287). Flydende betegnere er de tegn, som forskellige diskurser kæmper om at indholdsudfylde på netop deres måde. Nodalpunkter er flydende betegnere, men hvor begrebet nodalpunkt henviser til et krystalliseringspunkt i den enkelte diskurs, henviser begrebet flydende betegner til den kamp, der foregår om vigtige tegn mellem forskellige diskurser. 'Krop' er således et nodalpunkt i den medicinske diskurs, og en flydende betegner hvad angår forholdet mellem den medicinske diskurs og alternative behandlingsdiskurser.

Vi kan nu sætte alle begreberne i relation til hinanden. Diskursen stræber imod at fjerne alle flertydigheder ved at gøre elementerne til momenter gennem en lukning. Men denne bestræbelse lykkes aldrig helt, fordi de betydningsmuligheder, som diskursen fortrænger til det diskursive felt, altid truer med at destabilisere entydigheden. Alle momenter forbliver derfor potentielt flertydige, det vil sige, at momenterne altid potentielt er elementer. Konkrete artikulationer reproducerer eller udfordrer de gældende diskurser ved at fiksere betydning på bestemte måder. Og på grund af den altid potentielle flertydighed er ethvert mundtligt eller skriftligt udtryk (ja, enhver social handling, som vi senere skal se) til en vis grad en artikulation eller nydannelse, for selvom udtrykket trækker på tidlige fikseringer af betydning, altså trækker på diskurser, hvor tegnene er blevet til momenter, så er et udtryk aldrig bare en gentagelse af noget allerede etableret (Laclau og Mouffe 1985: 113f.). Ethvert udtryk er derfor en aktiv reduktion af betydningsmuligheder, fordi det sætter tegnene i bestemte relationer til hinanden frem for i andre.

Diskurs kan således forstås som en slags struktur i saussuresk forstand, som en fastlåsning af tegnene i et relationelt net. Men hvor strukturen i den saussureske tradition omfattede alle tegn i en permanent fastlåsning, så er diskursen aldrig total på den måde. Der er altid andre betydningsmuligheder, der – aktualiseret i konkrete artikulationer – kan udfordre og forandre diskursens struktur. Diskur-

sen er således en midlertidig lukning; den fikserer betydning på en bestemt måde, men den bestemmer ikke, at betydning skal være fikseret på netop den måde i al fremtid. Med Laclau og Mouffes begreber er artikulationer kontingente interventioner i et uafgørligt terræn. Det vil sige, at artikulationerne hele tiden giber ind i og former betydningsstrukturerne på uforudsigelige måder. Diskurserne er delvise struktureringer i samme uafgørlige terræn, der aldrig helt bliver gennemstruktureret. Derfor er der altid plads til *kamp* om, hvordan strukturen skal se ud, hvilke diskurser, der skal herske, og hvordan de enkelte tegn skal betydningstilskrives.

Nu har vi en første indgang til den konkrete diskursanalyse. Diskursteorien peger på, at man skal fokusere på de konkrete udtryk i deres egenskab af artikulationer: Hvilke betydninger etablerer de ved at sætte elementer i bestemte forhold til hinanden, og hvilke betydningsmuligheder udgrænses de? Artikulationerne undersøger man i forhold til diskurserne ved at spørge: Hvilken diskurs eller hvilke diskurser trækker en konkret artikulation på, hvilke diskurser reproducerer den? Eller hvordan udfordrer og omformer en konkret artikulation en diskurs ved at omdefinere nogle af dens momenter? Som konkret indgang til disse spørgsmål kan man identificere konkrete diskursers nodalpunkter: Hvilke tegn har en privilegeret status, og hvordan bliver de defineret i forhold til diskursens andre tegn? Når man har identificeret de tegn, der er nodalpunkter, kan man undersøge, hvordan andre diskurser definerer samme tegn på alternative måder. Det vil sige, at man kan begynde at afdække hvilke kampe, der foregår om betydningsdannelsen, ved at se på de konkurrerende indholdsudfyldninger af de flydende betegnere. Derved kan man efterhånden kortlægge diskursernes delvise strukturering af bestemte domæner: Hvilke betydninger kæmper man om at definere (flydende betegnere), og hvilke betydninger er relativt fastlagte og uimodsagte (momenter)?

I modsætning til Saussure, der så afdækningen af strukturen som det videnskabeligeærinde, er diskursteorien således snarere interesseret i at analysere, *hvordan* strukturen i form af diskurser konstitueres og forandres, og det gøres ved at se på, hvordan artikulationerne hele tiden reproducerer, udfordrer eller omformer diskurserne. Hvis vi bliver ved de medicinske eksempler, kunne man således i en konkret analyse følge henholdsvis den medicinske diskurs og de alternative behandlingsdiskurser og se på, hvordan og hvornår og hvor de konkurrerer med hinanden om for eksempel definitionen af krop-

pen, og hvordan den medicinske diskurs i konkrete artikulationer omformes, når akupunkturen i stadigt højere grad accepteres inden for lægevidenskaben.³

Kritikken af marxismen

De diskursive processer, som vi lige har beskrevet, omfatter i diskursteorien ikke bare det, vi normalt ville tænke på som tegnsystemer (sprog i tekst og tale, visuel kommunikation, måske mode og arkitektur). De omfatter hele det sociale felt, og Laclau og Mouffes teori om det sociale er derfor en integreret del af deres diskursteori. Diskursteoriens teori om det sociale er udviklet gennem en kritisk læsning af marxistisk teori, som vi her skal følge.

Som afsæt opstiller vi et lidt karikeret billede af den del af marxismen, der kaldes historisk materialisme.⁴ Den historiske materialisme, lanceret af Karl Marx, skelner mellem basis og overbygning i beskrivelsen af samfundet. Til basis hører de materielle forhold, økonomien og – specielt vigtigt – ejendomsretten til produktionsmidlerne. Til overbygningen hører for eksempel stat, kirke, retsvæsen, medier og skoler, og al den betydningsproduktion, der foregår i samfundet. Men pointen er, at økonomien er kernen, som altting forklares ud fra: Basis determinerer overbygningen, og det er således økonomien, der bestemmer, hvad folk siger og tænker. Det er også basis, der får historien til at rulle, fordi forandring forstås som forårsaget af ændringer i økonomien.

Det kapitalistiske samfunds basis er karakteriseret ved, at kapitalisterne ejer produktionsapparaterne og dermed de produkter, der produceres. Arbejderne ejer bare deres arbejdskraft, som de sælger til kapitalisterne. I det kapitalistiske samfund er der derfor to klasser, der står i et modsætningsforhold til hinanden, fordi kapitalisterne udnytter arbejderne. Grunden til, at arbejderne ikke straks gør oprør, er, at deres bevidsthed er formet af overbygningen, som igen er determineret af basis. Overbygningen i det kapitalistiske system un-

³ 'Diskurs' og de dertil knyttede begreber hos Laclau og Mouffe kan man læse mere om i Torfing (Under udgivelse: kap. 4).

⁴ Laclau og Mouffes læsning af de forskellige marxistiske teoretikere er meget mere nuanceret, end vi har plads til at gengive her (1985: kap. 1 og 2).

- 42 derstøtter nemlig den kapitalistiske økonomi ved at producere en ideologi, der retfærdiggør systemet. Og da arbejdernes bevidsthed er formet af ideologien, kan de ikke gennemskue, hvad deres sande interesser er – de har en ‘falsk bevidsthed’. Overgangen til socialism og senere kommunisme vil ske, når arbejderklassen indser sine sande interesser og laver revolution.

Hovedproblemet i den historiske materialisme er, at den mangler en holdbar forklaring på denne bevidstheds-transformation: Hvor dan skal arbejderklassen komme til at indse sin position i samfundet og sine sande interesser, hvis dens bevidsthed er determineret af kapitalistisk ideologi? Forskellige marxistiske tænkere har op igennem dette århundrede forsøgt at løse problemet ved at pege på, at der må et *politisk* element ind i modellen. Måske determinerer økonomien ikke fuldstændigt overbygningen og folks bevidsthed; måske er der plads til en politisk kamp på overbygningsniveau, som kan påvirke folks bevidsthed i forskellige retninger.⁵ Hvis man indsætter et politisk element i basisoverbygnings-modellen, går determinationen ikke længere kun den ene vej: Det er ikke længere økonomien, der determinerer alt andet – ting, der foregår i overbygningen, kan nu virke tilbage på og forandre basis. Spørgsmålet, der så melder sig, er, hvor man skal sætte grænsen mellem det politiske spil og den økonomiske determination: Hvor meget determinerer økonomien, og hvor stor mulighed har overbygningsfænomener for at virke tilbage på basis? I vores sammenhæng bliver et vigtigt følgespørgsmål det om de sociale klasser. I den historiske materialisme bestemte økonomien, at det kapitalistiske samfund objektivt set (altså selvom folk måske ikke var bevidste om det) er inddelt i to klasser: den herskende klasse og arbejderklassen. Men hvis man problematiserer økonomiens absolute determinans, så kan man ikke længere være sikker på, at det netop er to og netop disse to klasser, samfundet består af. Man kan ikke engang være sikker på, at det overhovedet er klasser, der er de relevante grupper at opdele samfundet i.

Antonio Gramsci, som Laclau og Mouffe er meget inspirerede af, opstillede en teori, der skulle afklare disse spørgsmål.⁶ Han løsnede netop på økonomiens determinans, idet han mente, at den økono-

5 Laclau og Mouffe (1985: kap. 1) gennemgår en række teoretikeres løsningsforslag.

6 Om Gramsci og Laclau og Mouffes brug af hans teori, se Laclau og Mouffe (1985: kap. 2) og Barrett (1991: kap. 4).

misk determinerede ideologi ikke var tilstrækkelig forklaring på de herskende klassers magtposition. Han anvendte begrebet *hegemoni* for at forklare processer i overbygningen, der er med til at skabe folks bevidsthed:

Hegemoni kan bedst forstås som *organiseringen af samtykke* – som de processer, hvorigennem underordnede bevidsthedsformer konstrueres uden at der skrides til vold eller tvang. (Barrett 1991: 54; fremhævning i original)

De herskende klasser har vold og tvang til rådighed for at sikre deres position, men det er ikke det vigtigste. Foruden dette er meningsdannelsen et vigtigt redskab til at stabilisere magtforholdene. Gennem meningsdannelsen kan magtforholdene blive naturaliseret, altså blive så selvfølgelige, at der ikke stilles spørgsmålstegn ved dem. For eksempel kan menneskene i en bestemt nation komme til at føle, at de tilhører samme gruppe og deler vilkår og interesser på tværs af klasseskel. Hegemoni er hos Gramsci begrebet for den herskende konsensus i samfundet, for så vidt at den tilslører folks virkelige interesser. De hegemoniske processer foregår i overbygningen og er en del af et politisk felt. Deres udfald er altså ikke direkte determineret af økonomien, og dermed har processerne i overbygningen fået en vis autonomi og mulighed for at virke tilbage på strukturen i basis. Det betyder også, at man ved hjælp af meningsdannelse i overbygningen kan mobilisere folk til oprør mod de eksisterende forhold, og det er en vigtig kontrast til den historiske materialisme. I den historiske materialisme var problemet jo, at man ikke kunne forklare, hvor oprør skulle komme fra, fordi folks bevidsthed var fuldstændigt determineret af de økonomiske forhold. Hos Gramsci er bevidstheden bestemt af de hegemoniske processer i overbygningen; folks bevidsthed får en vis autonomi i forhold til de økonomiske vilkår. Der er så at sige mulighed for at tænke ud over de økonomiske forhold – og dermed mulighed for at tænke samfundet anderledes. Men i sidste instans, mener Gramsci, er det stadig de økonomiske betingelser, der styrer overbygningsfænomenerne: Det er økonomien, der determinerer samfundets inddeling i klasser og betinger folks sande interesser.

Hegemoni implicerer, at der foregår betydningsdannende processer på overbygningsniveau, som er værd at studere i deres egen ret – det er ikke, som i den historiske materialisme, kun i økonomien det vigtige foregår. Og her kan vi begynde at se en forbindelse til Laclau

44 og Mouffes diskursteori, som netop er en teori om betydningsdannelsen. Gramsci åbner med sit hegemoni-begreb det politiske felt, men han lukker det igen ved at udpege økonomien som det, der inddeler samfundet i klasser. Klasserne bliver hos Gramsci ligesom i den historiske materialisme *objektive* grupper, som folk tilhører, hvad enten de ved det eller ej. Laclau og Mouffe radikaliserer Gramscis teori ved at afskaffe den objektivisme eller essentialisme, der stadig findes hos Gramsci. Hos Laclau og Mouffe findes der ingen objektive love, der inddeler samfundet i bestemte grupper. De grupper, der findes, er altid skabt i politiske diskursive processer. Det betyder ikke, at Laclau og Mouffe vender den historiske materialismes basis-overbygningsmodel på hovedet og hævder, at diskurserne styrer økonomien. I deres teori om det sociale overkommer de snarere marxismens essentialisme ved at slå de to kategorier – basis og overbygning – sammen i ét felt produceret af samme diskursive processer.

Teorien om det sociale

Lad os igen begynde med et mere impressionistisk billede af Laclau og Mouffes teori, før vi definerer de enkelte begreber. Laclau og Mouffes diskursbegreb omfatter ikke bare sprog, men alle sociale fænomener. Tidligere var vi inde på, at diskurserne forsøger at strukturere tegnene, *som om* alle tegn havde en fast og entydig betydning i en total struktur. Samme logik gælder for hele det sociale område: Vi opfører os, som om virkeligheden omkring os havde en fast og entydig struktur, som om samfundet, de grupper, vi tilhører, og vores identitet var objektivt givne. Men ligesom sprogets struktur aldrig er helt fastlagt, er også samfund og identitet flydende og foranderlige størrelser, der aldrig helt kan fikses. Analysens ærinde er derfor ikke at afdække den objektive virkelighed, altså for eksempel at finde ud af hvilke grupper samfundet ‘i virkeligheden’ består af, men at undersøge, *hvordan* vi skaber virkeligheden, så den bliver en objektiv og selvfølgelig omverden. Hvor marxismen forudsatte, at der fandtes en objektiv social struktur, som analysen så skulle afdække, er diskursteoriens udgangspunkt, at vi skaber objektivitet – og det er denne skabelsesproces, analysen skal følge.

Med diskursteorien omformer Laclau og Mouffe den marxistiske tradition på tre områder, som vi vil se nærmere på i de følgende afsnit. For det første afskaffer de skellet mellem basis og overbygning

og ser al samfundsmaessighed som resultat af diskursive processer. For det andet afskediger de marxismens samfundsbegreb: I den historiske materialisme kan samfundet beskrives objektivt; nemlig som en totalitet, der udgøres af bestemte klasser. Laclau og Mouffe indvender, at samfundet aldrig er så entydigt, som det impliceres i den historiske materialisme. 'Samfundet' er vores forsøg på at skabe entydighed i det sociale – ikke en objektivt eksisterende størrelse. For det tredje – og som følge af synet på det sociale – gør Laclau og Mouffe op med marxismens forståelse af identitet og gruppeddannelse. I marxismen har folk en objektiv (klasse)identitet, lige meget om de vedkender sig det eller ej. Hos Laclau og Mouffe kan det ikke på forhånd afgøres, hvilke grupper som bliver politisk relevante. Folks identitet (både kollektiv og individuel) er resultat af kontingente diskursive processer, og er som sådan en del af den diskursive kamp. Til sidst i afsnittet kommer vi ind på, hvordan Laclau og Mouffe ser på konflikt eller antagonisme og i den forbindelse videreudvikler Gramscis hegemoni-begreb.

Med disse drastiske indgreb i marxistisk teori er der blevet stillet spørgsmålstejn ved, om Laclau og Mouffe overhovedet kan siges at være marxister. Den diskussion vil vi ikke gå ind på her, men bare nævne, at de selv definerer sig som post-marxister – med tryk på både post- og marxisme (1985: 4).

Politikkens primat

Den historiske materialisme havde den materielle basis som udgangspunkt, og overbygningen var determineret af basis. Hos Gramsci blev der oprettet en dialektik mellem basis og overbygning: Forholdene i basis påvirker overbygningen, men politiske processer i overbygningen kan også virke tilbage på basis. Hos Laclau og Mouffe er det de politiske processer, der er de vigtigste – politikken har primat (Laclau 1990: 33). Det er politiske artikulationer, der afgør, hvordan vi handler og tænker, og dermed hvordan vi skaber samfundet. Økonomiens mere eller mindre determinerende rolle er altså helt afskaffet i diskursteorien. Det betyder ikke, at alt bare er sprog, eller at det materielle ikke har nogen betydning. Det bliver klart, når vi ser på, hvordan Laclau og Mouffe forstår de to begreber diskurs og politik.

Vi har tidligere i kapitlet fremstillet diskursteoriens *diskursbegreb*, som om diskurser kun var sproglige fænomener, men sådan er det

46 ikke hos Laclau og Mouffe. De skelner ikke mellem diskursive og ikke-diskursive fænomener. I kapitel 1 introducerede vi et kontinuum (figur 1.1), der strakte sig fra tilgange, der underordner alle fænomener den samme diskursive logik til mere dialektiske syn på forholdet mellem diskursive og ikke-diskursive fænomener. På dette kontinuum ligger den diskursteoretiske tilgang, som vi viste, helt ude til venstre. Den historiske materialisme ligger på kontinuumet helt til højre: Alle fænomener er ordnet efter en logik, der ligger i det ikke-diskursive, i det materielle. Det diskursive har ingen autonomi eller egen logik. Folk som Gramsci rykker lidt ind på linien, men er stadig placeret i højre side. Men diskursteorien placerer sig altså helt til venstre, og det får konsekvenser for, hvilke analyseredskaber man får behov for i en undersøgelse af et konkret socialt fænomen. Hvor Fairclough på midten af kontinuumet skelner mellem diskursive praksisser og andre sociale praksisser, og ser et dialektisk forhold mellem de to, så forstår alle sociale praksisser hos Laclau og Mouffe som diskursive. Derfor har Fairclough brug for to sæt teorier og analytiske redskaber i sine undersøgelser, hvor Laclau og Mouffe kan klare sig med ét: Fairclough bruger diskursanalysen til at analysere sproglige praksisser, og andre teorier, som for eksempel sociologiske modernitetsundersøgelser, til at analysere de andre sociale praksisser, mens alle sociale fænomener hos Laclau og Mouffe forstår og analyseres med samme begreber: diskurs, artikulation, lukning osv.

Men som sagt betyder det ikke, at alt reduceres til sprog hos Laclau og Mouffe, fordi diskurserne for dem er *materielle* (1985: 108). Når børn for eksempel i vores samfund ses som en gruppe, der på mange punkter er anderledes end andre mennesker, så etableres denne forskel ikke kun lingvistisk. Materielt set konstitueres børn også som en gruppe i det fysiske rum: De har egne institutioner som børnehaver og skoler, egne afdelinger på bibliotekerne og egne pladser i parkerne, nemlig legepladser. Disse egne rum er en del af vores samfunds diskurs om børn.

Nogle kritikere har forstået diskursteorien sådan, at når alt opfattes som diskurs, så betyder det, at virkeligheden ikke findes,⁷ men dette er en misforståelse. Som det også er tilfældet for de andre diskursanalytiske tilgange eksisterer der for diskursteorien både en social og en fysisk virkelighed, men vores adgang til denne virkelighed

⁷ Se Laclau og Mouffe (1990) for en diskussion med en af disse kritikere, Norman Geras.

er altid formidlet af diskurser. De fysiske objekter indeholder ikke selv nogen betydning, det er noget vi tillægger dem. Laclau og Mouffe siger som eksempel, at en sten godt nok eksisterer uafhængigt af sociale klassifikationssystemer, men om den opfattes og anvendes som et projektil eller et kunstværk, det kommer an på, hvilken diskursiv kontekst, den indplaceres i (1990: 101). Den fysiske virkelighed er altså helt socialt overlejret. Og i diskursteorien opfattes alle sociale fænomener som værende organiseret efter samme princip som sproget. Ligesom tegnene i sproget er relationelt definerede, og altså kun får deres betydning ved at være forskellige fra andre tegn, så får også sociale handlinger betydning i relation til andre handlinger. Hvis man for eksempel tager på chartertur til Mallorca, så får denne handling sin betydning ved at være forskellig fra en storbyferie i London eller ingen ferie. Vi tyder handlingen som et diskursivt tegn, og på samme måde som de sproglige tegns betydning holdes på plads af lukninger, men hele tiden er i fare for at glide i nye artikulationer, så forsøger vi også uendeligt at fiksere andre sociale handlingers betydning, og det lykkes aldrig helt. Alle sociale praksisser kan således ses som artikulationer (1985: 113), fordi de reproducerer eller forandrer de gængse betydningstilskrivninger.

Reproduktion og forandring af betydningstilskrivninger er i bred forstand politiske handlinger. *Politik* skal i diskursteorien ikke forstås snævert som for eksempel partipolitik – det er derimod et bredt begreb, der henviser til, at vi hele tiden konstituerer det sociale på bestemte måder, der udelukker andre måder. Vores handlinger er kontingente artikulationer, altså midlertidige fastlåsninger af betydning i et uafgørligt terræn, som reproducerer eller forandrer de herskende diskurser og dermed samfundets indretning. Det at skabe samfundet på en bestemt måde, og derved udelukke alle de andre mulige måder, er det, Laclau og Mouffe forstår ved politik. Politik er således ikke bare en overflade, der afspejler en dyberliggende social virkelighed, tværtimod er selve den sociale organisering et resultat af vedvarende politiske processer.

På et givet tidspunkt kan der være kamp om bestemte diskurser, og det bliver synligt, at forskellige aktører forsøger at fremme forskellige indretninger af samfundet. Andre sociale praksisser kan forekomme så naturlige, at man næsten ikke kan se, at der skulle kunne være alternativer. Vi er for eksempel så vant til, at børn opfattes og behandles som en gruppe med særlige egenskaber, at vi opfatter diskursen om børn som selvfølgelig. Men for bare nogle hundrede år si-

48 den blev børn i meget højere grad set og behandlet som 'små voksne' (Aries 1962), og var altså ikke på samme måde konstitueret som en adskilt gruppe. De diskurser, der er så fast etablerede, at man glemmer deres kontingens, bliver i diskursteorien betegnet som *objektive* (Laclau 1990: 34).⁸ Her er ikke tale om en ny installation af tvedelingen mellem det objektivt givne på den ene side og det politiske spil på den anden. Objektiviteten er et historisk resultat af politiske processer og kampe; den er *aflejret diskurs*. Grænsen mellem objektiviteten og det politiske, eller mellem det selvfølgelige og det, der er kamp om, er således en flydende og historisk grænse, og tidligere aflejrede diskurser kan når som helst problematiseres i nye artikulationer.

Mellem 'objektivitet' og 'det politiske' findes begrebet *hegemoni*. Ligesom det objektive igen kan blive politisk, kan åbenlyse konflikter i historiske forløb forsvinde og afløses af objektivitet, hvor der er konsensus om én synsvinkel som den naturlige. Vejen fra politisk konflikt til objektivitet går over hegemoniske interventioner, hvor alternative virkelighedsopfattelser undertrykkes, og én bestemt opfattelse af verden står tilbage som den naturlige. Vi behandler begrebet hegemoni mere udførligt senere i kapitlet.

Objektivitet er altså betegnelsen for det, der fremstår som givet og uforanderligt, det, der tilsyneladende ikke får sin betydning ved at være forskelligt fra noget andet. Men det er netop kun tilsyneladende, og derfor sætter diskursteorien lighedstegn mellem objektivitet og *ideologi* (Laclau 1990: 89ff.). Udgangspunktet er jo, at al betydning glider, og at alle diskurser er kontingente. Objektiviteten skjuler de alternative muligheder for os og er dermed ideologisk. Som vi skal se i de næste kapitler definerer både den kritiske diskursanalyse og diskurspsykologien begrebet ideologi på en sådan måde, at det kan bruges til at udpege og kritisere uretfærdige magtforhold. Den mulighed findes ikke i diskursteoriens ideologibegreb, fordi ideologi her defineres som objektivitet. Man kan derfor ikke tænke sig et samfund uden ideologi i diskursteoretisk forstand. Vi er altid afhængige af at tage store dele af den sociale verden for givet i vores konkrete praksis – det ville være umuligt altid at stille spørgsmålstegn ved alt. For ikke at blive forvekslet med en mere traditionel ideologikritik,

8 Eller som 'det sociale'. Denne betegnelse vil vi ikke bruge her, fordi vores brug af 'det sociale' mere løst henviser til alle sociale fænomener.

som for eksempel den Faircloughs kritiske diskursanalyse står for, bruger diskursteorien næsten ikke begrebet ideologi, men foretrækker begrebet objektivitet (se dog Laclau 1996a).

Som diskursanalytiker er det svært ofte at distancere sig fra den objektivitet, man selv deler, og se kontingensen. Her kan et komparativt perspektiv, hvor man bruger historien eller andre kulturer til at stille spørgsmålstege ved sine egne selvfølgeligheder, ofte være en god hjælp.⁹

Begrebet *magt* er i diskursteorien tæt knyttet til begreberne politik og objektivitet. Diskursteoriens magtbegreb ligner Foucaults, som vi berørte i indledningen. Magt forstås ikke som noget, nogen er i besiddelse af, og som de kan udøve over andre, men som det, der overhovedet producerer det sociale. Det kan virke mærkeligt at bruge ordet 'magt' til at betegne den kraft og de processer, som skaber vores sociale omverden og gør den meningsfuld for os, men pointen er, at begrebet magt understreger kontingensen i vores sociale omverden. Det er magt, der skaber den viden, vi har, og vores identiteter og de relationer, vi har til hinanden som grupper eller individer. Og viden, identiteter og sociale relationer er alle kontingente: Alle disse er på et givet tidspunkt på én bestemt måde, men de kunne have været – og kan blive – anderledes. Derfor er magten produktiv, idet den producerer det sociale på bestemte måder. Magt er ikke noget, der kan tænkes væk: Vi er afhængige af at leve i en social orden, og den er altid konstitueret i magt. Men vi er ikke afhængige af at leve i en *bestemt* social orden, og udelukkelsen af andre ordner er også en del af magtens virkning. Magten producerer altså på den ene side en beboelig omverden for os, samtidig med at den på den anden side afskærer alternative muligheder.

Objektivitet er aflejret magt, hvor magtsporerne er blevet udvisket, hvor man altså har glemt, at omverdenen er politisk konstrueret (Laclau 1990: 60).¹⁰ Vi forstår diskursteorien sådan, at magt og politik er sider af samme sag, hvor magt henviser til produktionen af objekter, som for eksempel 'samfund' og 'identitet', mens politik snarere henviser til den altid tilstedeværende kontingens i disse objekter.

⁹ Foucaults projekt er for eksempel et forsøg på at afsløre vores selvfølgeligheder gennem historiske analyser, se Foucault (1973, 1977 og 1979).

¹⁰ Læs mere om magtbegrebet hos blandt andre Foucault og Laclau og Mouffe i Torfing (Under udgivelse: kap. 8).

50 Objektivitet henviser så til den omverden, vi tager for givet, hvor vi har 'glemt', at verden altid konstitueres i magt og politik.

Vi kan samle op på disse præmisser for diskursteorien gennem en diskussion af *kontingens* overfor *kontinuitet*. Udgangspunktet for teorien er, at al artikulation – og dermed al samfundsmaessighed – er contingent, mulig men ikke nødvendig. Det er på en gang teoriens filosofiske grundlag og dens analytiske motor. Kun ved hele tiden at se på hvilke muligheder, der lukkes ude, kan man få øje på hvilke sociale konsekvenser, der følger af konkrete diskursive struktureringer af det sociale. Men det faktum, at al samfundsmaessighed hele tiden kunne være anderledes, betyder ikke, at alt hele tiden forandrer sig, eller at det sociale kan formes frit. Det sociale er hele tiden delvist struktureret på bestemte og håndfaste måder, diskurserne har så at sige en tyngde og en træghed, som vi er mere eller mindre indkapslede i, og der findes hele tiden et stort område af objektivitet, som det er svært at tænke anderledes. Menneskene er ligesom samfundet grundlæggende socialt formede (det kommer vi tilbage til i næste afsnit), og de muligheder, vi har for at omforme strukturerne, er udpeget af de tidlige struktureringer. Det er altså ikke muligt at undslippe den givne strukturerede samfundsmaessighed. Selvom det filosofiske udgangspunkt er, at al strukturering er contingent, kan vi aldrig tænke ud over alle givne strukturer, for vi har altid brug for en eller anden konkret strukturering for overhovedet at opfatte verden som meningsfuld. Selvom betydningerne aldrig ligger helt fast, så er de altså heller aldrig helt ufikserede (Lacau og Mouffe 1985: 112). Både menneske og samfund forstår i diskursteorien som helt historiske størrelser, udleveret til at arbejde videre med de struktureringer, der nu engang findes, og dette indebærer en kontinuitet i det sociale. I de næste afsnit skal vi mere detaljeret følge diskursteoriens opfattelse først af samfundet og derefter af individ og identitet.

Det umulige samfund

Lacau og Mouffe hævder, at samfundet er umuligt, at det ikke findes (1985: 111). Det skal forstås på den måde, at samfundet som en objektiv størrelse aldrig er fuldendt. Vi har tidligere været inde på, hvordan den saussureske tradition fra poststrukturalistisk hold kritiseres for sit begreb om struktur, fordi strukturen opfattedes som en totalitet, hvor alle tegn stod i et entydigt forhold til hinanden. Diskursteorien erstatter dette strukturbegreb med begrebet diskurs, der

også henviser til en strukturering af tegnene i forhold til hinanden, men som aldrig udtømmer alle mulighederne for betydningstilskrivning. Der er altid mulighed for, at diskursen undergraves af artikulationer, der sætter tegnene i andre forhold til hinanden. Tegnene er altså ifølge diskursteorien strukturerede i forhold til hinanden, men aldrig i en færdig totalitet. Diskurser er altid kun midlertidige fastlåsninger af betydning i et grundlæggende uafgørligt terræn.

Det er samme form for kritik, Laclau og Mouffe retter mod marxismen og mange andre samfundsteorier. Den historiske materialisme så samfundet som en objektiv totalitet, hvor økonomien producerer afgrænsede grupper (klasser), der står i et bestemt forhold til hinanden (nemlig et modsætningsforhold). Til det siger Laclau og Mouffe, at samfundet ikke findes som en sådan objektiv totalitet, hvor alt har sin faste plads. 'Samfundet' er hele tiden delvist struktureret, men netop kun delvist og midlertidigt. Hvis folk for eksempel identificerer sig med forskellige klasser, er det ikke, fordi samfundet objektivt set udgøres af disse klasser, men fordi der er sket en midlertidig *lukning*, hvor andre identifikationsmuligheder, som for eksempel køn eller etnisk baggrund, er lukket ude.

Vi producerer hele tiden samfundet, og opfører os, *som om* det fandtes som en objektiv totalitet, og vi italesætter det som en helhed. Med ord som 'folket' eller 'landet' forsøger vi at afgrænse en helhed med et objektivt indhold. Men helheden forbliver en imaginær størrelse. Hvis for eksempel en socialdemokratisk politiker i en valgkamp siger: "Vi vil gøre det bedste for Danmark", og en konservativ politiker siger det samme, så er det sikkert helt forskellige billede af Danmark, de har i hovedet – og helt forskellige planer, de har i tankerne.¹¹ 'Danmark' og alle andre begreber for samfundet som en helhed er flydende betegnere: tegn som fra forskellige sider investeres med forskelligt indhold. Flydende betegnere, der henviser til en helhed, kalder Laclau for *myter*:

Med myte mener vi et repræsentationsrum, der ikke har nogen kontinuert relation med den dominerende 'strukturelle objektivitet'. Myten er således et princip for læsningen af en given situation; et læseprincip, hvis begreber er ydre i forhold til det, der kan repræsenteres i den objektive rumlighed, der er konstitueret af en given struktur. (Laclau 1990: 61)

11 Jf. eksemplet i Laclau (1993b: 287).

- 52 Tankegangen er den samme, som vi så i kritikken af strukturalismen: Der findes kun midlertidige struktureringer af det sociale, og én strukturering er aldrig endelig og total. Den totale struktur er lige som 'samfundet' noget, vi forestiller os, for at vores handlinger skal give mening. Der er altså ikke overensstemmelse mellem de sociale struktureringer og myten. Myten er således på den ene side en misopfattelse af virkelighedens beskaffenhed, men på den anden side er den en helt nødvendig horisont for vores handlinger. Myten 'Danmark' muliggør således dansk politik og giver de forskellige politikere en nødvendig platform, hvorpå de overhovedet kan diskutere med hinanden. Samtidigt giver valget af myte en ramme for, hvad og hvordan det giver mening at diskutere. Hvis det er 'Danmark', der er udgangspunktet bliver for eksempel 'dansk økonomi' vigtig – ikke økonomien i Øresundsregionen eller på Gammel Kongevej.

Diskursanalysens formål er at afdække, hvilke myter om samfundet som objektiv realitet, der impliceres i tale og andre handlinger. Man kan se på, hvordan nogle myter kommer til at fremstå som objektivt sande og andre som umulige. Og man kan analysere, hvordan myter som flydende betegnere indholdsudfyldes forskelligt af forskellige aktører i en kamp om at gøre netop deres billede af 'samfundet' gældende.

Identitet og gruppeddannelse

Men hvordan kan man forstå de aktører, der deltager i kampe om at definere og udforme virkeligheden? Som vi nævnte i kapitel 1, er alle tilgangene til diskursanalyse kritiske overfor den klassiske vestlige opfattelse af individet som et autonomt subjekt. Og som vi så i Laclau og Mouffes kritik af den marxistiske teori, afviser de også, at kollektiv identitet (i marxistisk teori primært klasser) determineres af økonomiske og materielle faktorer. Der er altså brug for en omtænkning af både individuel og kollektiv identitet. Som vi skal se, er kollektiv og individuel identitet organiseret efter samme principper i samme diskursive processer. Vi begynder derfor med diskursteoriens forståelse af subjekt og individuel identitet og udvider derefter nelse.

Som vi nævnte i kapitel 1, så var *interpellation* Althuslers bud på en anden subjektforsæelse: Individer bliver interpelleret eller 'sat' i bestemte positioner af diskurserne. Hvis et barn siger "mor", og den voksne reagerer, så er hun blevet interpelleret med en særlig identitet – nemlig som mor – hvortil der hører særlige forventninger om hendes opførsel. Hos Althusser bliver subjekterne så at sige til punkter i diskurserne. Det er stort set denne subjektopfattelse, som Laclau og Mouffe via Foucault tilslutter sig i *Hegemony and Socialist Strategy*. Men i Althuslers teori fandtes der stadig en økonomisk determinisme, som ikke passer ind i diskursteorien: Althusser forstod subjekternes interpellering som ideologisk, fordi den skjulte de sande relationer mellem folk. For Laclau og Mouffe findes der ikke 'sande' sociale relationer determineret af økonomien. Men subjekterne interpelles stadig af diskurserne, eller som Laclau og Mouffe udtrykker det: Subjekter er det samme som subjektpositioner i en diskursiv struktur (1985: 115).

I diskurser findes der altid udpeget nogle positioner, som subjekter kan indtage. I en konsultation hos lægen findes for eksempel positionerne 'læge' og 'patient'. Til positionerne knytter sig nogle forventninger om, hvordan man skal opføre sig, og hvad man kan sige og ikke sige. Det er for eksempel lægen, der har autoriteten til at udtales sig om, hvad der er galt med patienten – patienten selv kan kun gisne. Hvis lægen for eksempel ikke mener, at der er noget i vejen, mens patienten fastholder, at hun er syg, så har patienten overskredet grænserne for det tilladelige i patient-positionen og bliver stemplet som hypokonder.

Som vi har set, mener Laclau og Mouffe i tråd med poststrukturalismen generelt, at én diskurs aldrig kan etablere sig så totalt, at den bliver den eneste diskurs, der strukturerer det sociale. Der er altid flere og modstridende diskurser på spil. Ligesom hos Althusser opfattes subjektet i poststrukturalistisk teori altså ikke som suverænt; subjektet hviler ikke i sig selv, men er bestemt udefra af diskurserne. Men derudover, og i modsætning til Althuslers teori, er subjektet også *fragmenteret*; det positioneres ikke bare ét sted af én diskurs, men i mange forskellige positioner af forskellige diskurser. Til folkeafstemninger er man 'vælger', til middag hos naboen er man 'gæst', og i familien er man måske både 'mor' og 'kone' og 'datter'. Tit går det umærkeligt, og man opdager slet ikke, at man indtager mange forskellige subjektpositioner i løbet af dagen. Men hvis modstriden-

Subjektpositioner

Som vi nævnte i kapitel 1, så var *interpellation* Althuslers bud på en anden subjektforståelse: Individer bliver interpellert eller 'sat' i bestemte positioner af diskurserne. Hvis et barn siger "mor", og den voksne reagerer, så er hun blevet interpellert med en særlig identitet – nemlig som mor – hvortil der hører særlige forventninger om hendes opførsel. Hos Althusser bliver subjekterne så at sige til punkter i diskurserne. Det er stort set denne subjektopfattelse, som Laclau og Mouffe via Foucault tilslutter sig i *Hegemony and Socialist Strategy*. Men i Althuslers teori fandtes der stadig en økonomisk determinisme, som ikke passer ind i diskursteorien: Althusser forstod subjekternes interpellering som ideologisk, fordi den skjulte de sande relationer mellem folk. For Laclau og Mouffe findes der ikke 'sande' sociale relationer determineret af økonomien. Men subjekterne interpelleres stadig af diskurserne, eller som Laclau og Mouffe udtrykker det: Subjekter er det samme som subjektpositioner i en diskursiv struktur (1985: 115).

I diskurser findes der altid udpeget nogle positioner, som subjekter kan indtage. I en konsultation hos lægen findes for eksempel positionerne 'læge' og 'patient'. Til positionerne knytter sig nogle forventninger om, hvordan man skal opføre sig, og hvad man kan sige og ikke sige. Det er for eksempel lægen, der har autoriteten til at udtale sig om, hvad der er galt med patienten – patienten selv kan kun gisne. Hvis lægen for eksempel ikke mener, at der er noget i vejen, mens patienten fastholder, at hun er syg, så har patienten overskredet grænserne for det tilladelige i patient-positionen og bliver stemplet som hypokonder.

Som vi har set, mener Laclau og Mouffe i tråd med poststrukturalismen generelt, at én diskurs aldrig kan etablere sig så totalt, at den bliver den eneste diskurs, der strukturerer det sociale. Der er altid flere og modstridende diskurser på spil. Ligesom hos Althusser opfattes subjektet i poststrukturalistisk teori altså ikke som suverænt; subjektet hviler ikke i sig selv, men er bestemt udefra af diskurserne. Men derudover, og i modsætning til Althuslers teori, er subjektet også fragmenteret; det positioneres ikke bare ét sted af én diskurs, men i mange forskellige positioner af forskellige diskurser. Til folkeafstemninger er man 'vælger', til middag hos naboen er man 'gæst', og i familien er man måske både 'mor' og 'kone' og 'datter'. Tit går det umærkeligt, og man opdager slet ikke, at man indtager mange forskellige subjektpositioner i løbet af dagen. Men hvis modstriden-

54 de diskurser samtidigt forsøger at organisere det samme sociale rum, bliver man interpellert i forskellige positioner på én gang. Skal man for eksempel på valgdagen lade sig interpellere som kristen eller som feminist eller som arbejder? Måske synes alle muligheder tiltrækende, men de peger i hver sin retning, når krydset skal sættes. I sådanne tilfælde er subjektet *overdetermineret*. Det vil sige, at det er positioneret af flere modstridende diskurser, hvormellem der opstår en konflikt. I diskursteorien er subjektet altid grundlæggende overdetermineret, fordi diskurserne altid er kontingente; der findes ikke nogen objektiv logik, der udpeger en entydig subjektposition for subjektet. Subjektpositioner, der ikke er i synlig konflikt med andre positioner, er resultat af hegemoniske processer (som vi kommer tilbage til nedenfor) – et resultat af, at alternative muligheder er blevet udelukket, og en bestemt diskurs fremstår som den objektivt sande.

Lacans subjektteori

I tekster skrevet efter *Hegemony and Socialist Strategy* har Laclau via Slavoj Žižek importeret Jacques Lacans teorier til en videreudvikling af subjektbegrebet. Laclau bruger Lacan til at give individet et underbevidst 'indre', der kan forklare, hvorfor subjekter lader sig interpellere af diskurser. Som vi skal se, er Lacans teori om subjektet konstrueret parallelt til diskursteoriens ideer om struktur og 'samfund': Subjektet forstås også som en aldrig færdig struktur, der konstant forsøger at blive hel.¹²

Lacans teori begynder med spædbarnet, der ikke opfatter sig selv som et afgrænsset subjekt, men lever i symbiose med moderen og omverdenen. Barnet bliver efterhånden adskilt fra moderen, men det bevarer et minde om en helhedsfølelse, og generelt er det subjektets vilkår hele tiden at forsøge at blive hel igen. Igennem socialiseringen bliver barnet præsenteret for diskursive billede af 'hvem det er', hvilken identitet det har. Subjektet lærer sig selv at kende som individ ved at identificere sig med *noget* uden for sig selv, nemlig med de billede, det bliver præsenteret for. Billederne internaliseres, men barnet (og senere den voksne) føler hele tiden, at han eller hun ikke rigtigt stemmer overens med billederne. Billederne er således på en gang basis for en identitetsfølelse og for en følelse af fremmedgørel-

12 Laclaus udlægning af Lacan kan man finde i Laclau og Zac (1994: 31ff.).

se. De billeder, der kommer udefra og bliver internaliseret, bliver hele tiden holdt op imod spædbarnets helhedsfølelse, og de stemmer aldrig rigtigt overens. Subjektet er derfor grundlæggende *splittet*, og Lacan taler om "selvets radikale eks-centricitet i forhold til sig selv, som mennesket er konfronteret med" (Lacan 1966: 284/1977a: 171): Helhedsfølelsen kommer aldrig dør, hvor man bliver positioneret af diskurserne.

55

Ideen om det sande hele selv er en fiktion (Lacan 1977b: 2), eller for at bruge Laclaus begreb fra tidligere: en myte. Individet er ligesom det sociale delvist struktureret af diskurserne, men struktureringen er aldrig total. Helheden er noget, man forestiller sig, det er den nødvendige horisont, som både selvet og det sociale skabes indenfor.

Ved at inddrage Lacans subjektforståelse har diskursteorien givet subjektet en 'motor', fordi det hele tiden forsøger at 'finde sig selv' i diskurserne. Vi skal nu se nærmere på, hvordan individet struktureres diskursivt. Identitet er for Lacan det samme som at identificere sig med noget. Og dette 'noget' er de subjektpositioner, individet tilbydes af diskurserne. Lacan taler om *mester-betegnere*, som vi med diskursteoretiske termer kunne kalde identitetens nodalpunkter. En sådan mester-betegner kan for eksempel være 'mand', og forskellige diskurser tilbyder indholdsudfyldninger af den ret flydende betegner 'mand'. Det sker ved at knytte betegnere sammen i *ækvivalenskæder*, der etablerer identiteten relationelt. Den diskursive konstruktion af 'mand' udpeger, hvad 'mand' er lig med og forskellig fra. En udbredt diskurs sætter for eksempel lighedstegn mellem 'mand' og 'styrke' og 'fodbold' (og meget andet) og stiller det overfor 'kvinde' og 'passiv' og 'strikning'.¹³ Diskursen giver således nogle handlingsanvisninger til folk, der identificerer sig som henholdsvis mand eller kvinde, som man mere eller mindre må leve op til, hvis man af omverdenen vil betragtes som en (rigtig) mand eller kvinde.

Det er, når man på denne måde lader sig *repræsentere* af en klynge betegnere med et nodalpunkt som centrum, at man får en identitet. Identiteter er noget, man påtager sig, tildeles og forhandler i diskursive processer, og dermed forstås identitet som noget helt igennem socialt. Diskursteorien har således gjort op med en traditionel vestlig individ-forståelse, hvor identiteten snarere ses som et individuelt inde, der kommer til udtryk. Ligeledes har diskursteorien fjernet sig

¹³ Eksemplet er taget fra Bracher (1993: 30), som også skriver om mester-betegnere (s. 22ff.).

56 fra den historiske materialisme, der så identitet som determineret af basis, fordi diskursteorien placerer identiteten i diskursive og dermed politiske praksisser.

Diskursteoriens identitets-forståelse kan opsummeres i følgende punkter:

- Subjektet er grundlæggende *splittet*; det bliver aldrig rigtigt 'sig selv'.
- Det får identitet ved at blive *repræsenteret* diskursivt.
- Identitet er således *identifikation* med en subjektposition i en diskursiv struktur.
- Diskursivt er identiteten konstitueret gennem *ækvivalenskæder*, hvor tegn sorteres og sammenknyttes i kæder overfor hinanden: hvordan man er, og hvordan man ikke er.
- Identiteten er dermed altid *organiseret relationelt*; man er noget, fordi der er noget andet, man ikke er.
- Identiteten er *foranderlig* – som diskurserne er det.
- Subjektet er *fragmenteret* eller *decentraleret*; det har flere identiteter alt efter hvilke diskurser, det indgår i.
- Subjektet er *overdetermineret*; det har principielt altid mulighed for at identificere sig på forskellige måder i en bestemt situation. En given identitet er derfor *kontingent*: mulig, men ikke nødvendig.

Gruppedannelse

Kollektiv identitet eller gruppedannelse forstår i diskursteorien efter de samme principper som individuel identitet. Faktisk er der en glidende overgang mellem de to identitetstyper: Der er ikke langt fra at identificere sig som 'mand' til at identificere sig som tilhørende gruppen 'mænd'.

I deres kritik af marxismen hævder Laclau og Mouffe, som vi har set, at der ikke findes nogen objektive forhold, der afgør, hvilke grupper et socialt rum er inddelt i. Vi har nu set, at de enkelte individer dels har flere identiteter (decentralering) og dels har mulighed for at identificere sig forskelligt i givne situationer (overdetermination). Så hvordan kan man forstå grupper i et sådant virvar? Gruppedannelse må forstås som en reduktion af muligheder. Folk konstitueres som gruppe, idet nogle identitetsmuligheder fremhæves som relevante og andre ignoreres. Denne proces foregår gennem etablering af ækvivalenskæder. Man kan for eksempel tænke på gruppen

'sorte'. I årtierne efter anden verdenskrig blev der etableret en sådan gruppe i blandt andet Storbritannien. I første omgang var det ikke de 'sorte' selv, der identificerede sig sådan; de identificerede sig måske nærmere som jamaicanere, pakistanere eller asiater – eller som kvinder eller homoseksuelle eller taxachauffører. Men i det britiske samfund blev alle, der ikke var hvide, i mange situationer identificeret og behandlet som 'sorte'. De blev ækvivaleret med hinanden på grund af deres hudfarve. Hvide briter konstituerede en britisk kollektiv identitet ved at modstille sig med gruppen 'sorte'. I 1960erne begyndte mange 'sorte' at tage den tildelte identitet på sig, men hvor 'sort' før var noget negativt, blev det nu til 'Black is beautiful'. Man mobiliserede således den allerede givne diskursive identifikation politisk, og brugte den til at pege på, at 'sorte' havde nogle fælles eksistensvilkår i det britiske samfund. Eksemplet er taget fra en artikel af Stuart Hall (1991), hvor han også overvejer, hvad man kan bruge kategorien 'sort' til i dag. Ligesom alle andre gruppemedlemmer skjuler kategorien 'sort' de forskelle, der er inden for gruppen. Således overser man for eksempel, at 'sorte' kvinder i nogle tilfælde har mere tilfælles med 'hvide' kvinder, end de har med 'sorte' mænd. Gruppemedlemmer er altid lukninger i et uafgørligt terræn, og ligesom al anden diskurs fungerer de kun ved at lukke alternative fortolkninger ude.

I diskursive gruppemedlemmer lukker man således dels 'den anden', den som man identificerer sig i modsætning til, ude, og dels ignorerer man de forskelle, der er i gruppen indadtil – og dermed alle de andre måder man også kunne have dannet grupper på. Gruppemedlemskab er i den forstand politisk.¹⁴

Repræsentation

Et vigtigt element i gruppemedlemsprocesser er *repræsentation*. Eftersom grupper ikke er givne på forhånd i det sociale, eksisterer de først, når de bliver italesat. Og det kræver, at nogle taler om gruppen eller på vegne af gruppen. Repræsentation betyder jo i grunden, at

14 Man kan læse mere om ækvivalenskæder og kollektiv identitet i Silverman (1985). Diskursteoriens identitetsforståelse er på linie med poststrukturalistisk identitetsforståelse generelt, men nogle forfattere er mere tilgængelige end Laclau og Mouffe, se fx Hall (1990, 1991 og 1996). En lignende identitetsforståelse, der også trækker på Halls overvejelser, præsenteres i kapitel 4.

58 man gennem en stedfortræder kan være tilstede, selvom man er fysisk fraværende. Alle danskere kan for eksempel ikke samtidigt være tilstede i folketinget for at diskutere Øresundsforbindelsen, så derfor har vi repræsentativt demokrati: Vi har valgt nogle repræsentanter, der kan være tilstede på vores vegne, mens vi selv opholder os andre steder.

Idealet er, at der skal være overensstemmelse mellem repræsentanten og den gruppe, han eller hun repræsenterer. Repræsentanten skal legemliggøre gruppens vilje. Men ifølge diskursteorien findes der jo ikke objektive grupper, eftersom grupper altid dannes gennem kontingente ækvivaleringer af forskellige elementer. Derfor er det ikke sådan, at først skabes gruppen, som så senere kan lade sig repræsentere; gruppe og repræsentant konstitueres i én bevægelse. Det er først i det øjeblik, at nogen taler om eller til eller på vegne af en gruppe, at den konstitueres som gruppe (Laclau 1993b: 289ff.).

Når en gruppe repræsenteres, følger der et helt samfundsbillede med, fordi gruppen konstitueres i kontrast til andre grupper:

Hovedsagen er, at jeg ikke kan forfægte en differentiel identitet uden at skelne den fra en kontekst, og i denne forskels-sættelse forfægter jeg samtidig konteksten. (Laclau 1996b: 27)

Gruppedannelse indgår derfor i kampen om, hvordan hele myten om samfundet skal indholdsudfyldes – og omvendt implicerer forskellige samfunds billeder en udpegning af, hvordan folk skal opdeles i grupper. For eksempel indebærer traditionel klassekamp forestillingen om, at samfundet er opdelt i klasser, der strider mod hinanden, mens en feministisk synsvinkel ville lægge vægt på opdelingen i køn. Hvilket samfundssyn, der slår igennem, og hvilken gruppeopdeling, dette indebærer, har afgørende konsekvenser for vores handlinger.

Eric Hobsbawm har (med et noget mere traditionelt marxistisk udgangspunkt) gjort sig nogle overvejelser over kollektive identitetsprocesser op til 1. verdenskrig (Hobsbawm 1990: 122ff.). I slutningen af forrige århundrede voksede folks tilhørsfølelse til nationerne, og en opdeling af verden langs nationale linier blev mere selvfølgelig. Samtidig voksede også arbejdernes identifikation af sig selv som arbejdere, og denne gruppedannelse implicerede et andet billede af verden, nemlig som konstitueret af 'arbejdere' overfor 'kapitalister' på tværs af nationale grænser. Det var ikke noget større problem, for

som vi har set, er subjektet fragmenteret og konstitueret i flere forskellige subjektpositioner. Men op imod 1. verdenskrig kom de to verdensbilleder i konflikt med hinanden. Eller med et diskursteoretisk begreb, vi introducerer i næste afsnit: Der opstod en antagonisme. Fortalere, der repræsenterede folk som nationer, konkurrerede om folks gunst med fortalere, der repræsenterede folk som klasser. Den nationale artikulation fik overtaget. Hobsbawm fortolker dette som en medvirkende årsag til krigen, som jo foregik mellem nationer, og ikke kunne tænkes, hvis klassekampens principper for gruppedannelse havde etableret sig som objektivt sande (Hobsbawm 1990: 130).

Hobsbawm bedriver ikke diskursanalyse, men som vi har fremstillet det, er hans analyse alligevel et eksempel på, hvordan man kan tænke sig en diskursanalyse af diskursive og politiske identitetsprocesser. En sådan analyse vil fokusere på artikulationer, der konstituerer bestemte grupper gennem repræsentation. Og den vil se på, hvilke opfattelser af samfundet, der impliceres. Når man skal undersøge kollektiv (såvel som individuel) identitet diskursanalytisk, er det konkrete udgangspunkt at identificere hvilke subjektpositioner – individuelle eller kollektive – som de diskursive strukturer udpeger som relevante. Det kan man gøre ved at lede efter de nodalpunkter, identiteten er organiseret omkring: Hvad er det for en flydende betegner, der er 'overskrift' for identiteten? Det kan for eksempel være 'indvandrer', 'husmor' eller 'arbejder'. Man kan så undersøge, hvordan nodalpunktet indholdsudfyldes relationelt ved at blive ækvivalenteret med henholdsvis modstillet andre betegnere. Det er vigtigt at kortlægge, hvordan forskellige diskurser kæmper om at opdele det sociale i grupper langs forskellige snit, og hvordan de strides om at indholdsudfyldte de forskellige mester-betegnere med forskelligt indhold ved at ækvivalere dem med forskellige andre betegnere. For eksempel var introduktionen af 'den bløde mand' en udfordring til den traditionelle diskurs om maskulinitet, der netop modstillede 'blød' og 'mand'. Subjektpositioner og dermed identiteter er altså et kampfelt, hvor forskellige konstellationer af elementer kæmper om at gøre sig gældende. Og det er netop en teoretisering af konflikter, vi nu skal i gang med.

60 Antagonisme og hegemoni

Kampen om betydningsdannelse har været et tilbagevendende tema i dette kapitel, og i det diskursteoretiske perspektiv gennemsyrer konflikt og kamp det sociale, og kamp bliver derfor også et vigtigt fokus i konkrete analyser. Her til slut skal vi se nærmere på, hvordan man teoretisk kan forstå konflikter inden for en diskursteoretisk ramme.

Diskursteoriens udgangspunkt er igen, at ingen diskurs kan etableres totalt; den er altid i karambolage med andre diskurser, der definerer virkeligheden anderledes, og som dermed sætter andre retningslinier for social handlen. Bestemte diskurser kan på visse historiske tidspunkter virke selvfølgelige og stå uimodsagte. Det er det, begrebet 'objektivitet' henviser til. Men de er aldrig mere etablerede, end at deres momenter igen kan blive til elementer og dermed genstand for nye artikulationer.

Antagonisme er diskursteoriens begreb for konflikt. Antagonisme opstår, når forskellige identiteter gensidigt forhindrer hinanden. Selvom man har forskellige identiteter, behøver de ikke at stå i et antagonistisk forhold til hinanden. Implikationen af Hobsbawms eksempel er, at man godt kan være 'arbejder' og 'dansker' samtidigt. Men hvis arbejder-identiteten forhindrer, at man gør sin pligt for landet i krigen, eller den nationale identitet omvendt opfordrer til, at man skal slå sine arbejder-fæller i andre lande ihjel, så opstår der et antagonistisk forhold mellem de to identiteter. De to identiteter stiller modstridende krav til ens handlinger på samme terræn; den ene diskurs blokerer den anden. Set fra den enkelte diskurs' side kan man sige, at diskursens ydre – alt det, den har udelukket – truer dens eksistens og entydighed (Lacau 1990: 17) og dermed viser dens kontingens.

Antagonismer finder man således der, hvor diskurserne støder sammen. Antagonismer opløses gennem *hegemoniske interventioner*. En hegemonisk intervention er en artikulation, som gennem en *kraft* ('force') genopretter entydigheden (Lacau 1993b: 282f.). 'Kraft' er forskellig fra 'magt'. Magt henviser, så vidt vi kan se, til den principielle udelukkelse af andre muligheder i den konkrete konstruktion af en bestemt orden, mens kraft henviser til undertrykkelse af faktisk tilstedeværende muligheder. Således kunne der i 1. verdenskrig kun mobiliseres soldater blandt 'arbejderne', fordi den allerede etablerte arbejder-identitet blev undertrykt gennem en hegemonisk intervention.

'Hegemoni' ligner 'diskurs', fordi begge begreber betegner en fastlåsning af elementer i momenter. Men den hegemoniske intervention foretager denne fastlåsning på tværs af diskurser, der antagonistisk støder sammen. Én diskurs bliver undergravet udefra, fra 'det diskursive felt', hvorfra en anden diskurs overlejrer den, eller snarere opløser den, ved at reartikulere dens elementer. Den hegemoniske intervention er lykkedes, hvis én diskurs igen alene dominerer dér, hvor der før var konflikt, og antagonismen dermed er opløst. Når folk fra forskellige nationer for eksempel faktisk gik i krig mod hinanden i 1. verdenskrig, så er det tegn på, at den hegemoniske artikulation af folk som 'tyskere' og 'franskmænd' faktisk lykkedes på bekostning af artikuleringen af folk som 'arbejdere'. 'Den hegemoniske intervention' er altså en proces i et antagonistisk terræn, og 'diskursen' er resultatet: den nye fastlåsning af betydning.

Etableringen af hegemoniske diskurser som objektivitet og oplosningen af dem i nye politiske kampfelter er altså et vigtigt aspekt af de sociale processer, diskursanalysen afdækker. Men ifølge Laclau er oplosningen af hegemoniske diskurser – også kaldet *dekonstruktion* – også en beskrivelse af den diskursanalytiske praksis.

Hegemoni forstås som nævnt som en kontingent sammenknytning af elementer i en artikulation i et uafgørligt terræn. Det modsatte af hegemoni er med et begreb fra Jacques Derrida *dekonstruktion*. Dekonstruktion er den operation, der viser, at en hegemonisk intervention er kontingent – at elementerne kunne have været knyttet sammen på en anden måde (Laclau 1993b: 281f.). Dekonstruktionen viser således uafgørigheden, hvor den hegemoniske intervention naturliggør en bestemt afgørelse (Torfing Under udgivelse: kap. 5). Diskursanalysen går derfor hele tiden ud på at dekonstruere de strukturer, der udgør vores 'naturlige' omverden; man forsøger netop hele tiden at vise, at den givne indretning af verden er et resultat af politiske processer med sociale konsekvenser. Hvis for eksempel 'indvandrere' i en given diskurs ækvivaleres med 'kriminalitet', så må man som diskursanalytiker vise, hvordan denne sammenkobling foregår diskursivt, og hvilke konsekvenser den får for både 'indvandrere' og 'danskere'.

Men diskursanalytikeren har lige så lidt som alle andre mennesker adgang til et privilegeret ståsted uden for de diskursive strukturer, og dekonstruktionen må derfor tage sit udgangspunkt i det givne:

De-konstruktionens arbejde virker ikke på strukturerne udefra. Det er kun muligt og effektivt, koordinerer kun sine udfald, for så vidt det finder sted inde i disse strukturer. (Derrida 1970: 73)¹⁵

Diskursanalytikeren er ofte selv forankret i netop de diskurser, han eller hun vil analysere. Og under alle omstændigheder er diskursanalytikeren altid forankret i en eller anden diskursiv strukturering. Selvom arbejdet hele tiden går ud på at distancere sig fra disse diskurser, og 'vise dem som de er', så findes der i denne teoribygning ikke noget håb om, at man kan komme ud af diskurserne og sige den rene sandhed. For sandheden er selv altid en diskursiv konstruktion.

Dette dilemma har alle socialkonstruktionistiske tilgange til samfunds- og kulturforskning tilfælles. Men der er forskel på, hvordan forskellige forskere forholder sig til det. Laclau og Mouffe erkender det kort i indledningen til *Hegemony and Socialist Strategy* (1985: 3), men drager ellers ingen konsekvenser af det i forhold til udsagnskraften af deres egen forskning. Andre forskere har forsøgt at bearbejde problemet under overskriften *refleksivitet* – det kommer vi tilbage til i kapitel 4.

For forskeren bliver resultatet under alle omstændigheder, at forskningsproduktet, for eksempel den konkrete diskursanalyse, må ses som en politisk intervention: En contingent artikulation af elementer, der reproducerer eller udfordrer de gældende diskurser i det uendelige spil om at definere verden.

Diskursteori i brug

Vi har flere gange nævnt, at Laclau og Mouffe ikke selv laver detaljerede analyser af empirisk materiale. Og vi har sagt, at når de interesserer sig for at identificere konkrete diskurser, så er det snarere som abstrakte størrelser end som ressourcer folk trækker på og omskaber i hverdagens konkrete praksis (jf. kontinuumet i figur 1.2). Men det betyder ikke, at Laclau og Mouffes teori og begreber ikke kan bruges til sådanne formål. Det kræver bare lidt fantasi. Her vil vi pege på nogle af de begreber i diskursteorien, der egner sig som redskaber i en konkret diskursanalyse:

¹⁵ Dette citat er hentet fra Per Aage Brandts danske oversættelse.

- nodalpunkter, mester-betegnere og myter, som samlet kan kaldes for knudetegn i den diskursive organisering;
- begrebet for indholdsudfyldning af knudetegn: ækvivalenskæder;
- begreber vedrørende identitet: gruppeddannelse, identitet og repræsentation; og
- begreber for konfliktanalyse: flydende betegnere, antagonisme og hegemoni.

Først de forskellige knudetegn: nodalpunkter, mester-betegnere og myter. Groft kan man sige, at nodalpunkter organiserer diskurser (fx 'liberalt demokrati'), mester-betegnere organiserer identitet (fx 'mand'), og myter organiserer et socialt rum (fx 'Vesten' eller 'samfundet'). Alle begreberne henviser til knudepunkter i den sociale organisering af betydning.

Hvis man kan lokalisere disse knudepunkter i et konkret materiale, kan man begynde at finde ud af, *hvordan* henholdsvis diskurserne, identiteten og det sociale rum er organiseret diskursivt. Det gør man ved at undersøge, hvordan knudetegnene knyttes sammen med andre tegn. Fælles for knudetegnene er nemlig, at de er tomme tegn; dvs. de siger næsten ikke noget i sig selv, før de gennem ækvivalenskæder sættes i forbindelse med andre tegn, der indholdsudfyller dem. 'Liberalt demokrati' bliver til liberalt demokrati ved at knytte sig til andre betydningsbærere som fx 'frie valg' og 'ytringsfrihed'. På den måde kan man efterhånden karakterisere diskurser (og identiteter og sociale rum) ved at afdække de kæder af betydninger, de ækvivalerer. Her er det vigtigt at huske, at også ikke-lingvistiske praksisser og objekter for diskursteorien er en del af diskurserne. Derfor er valgobservatører og stemmeurner og folketingets indretning også en del af det liberale demokratis diskurs.

Individuelle og kollektive identiteter og landkort over det sociale rum kan på samme måde afdækkes ved, at man følger ækvivalenskædernes sammenkobling af betydninger. Et socialt rum som 'Vesten' sammenkæder typisk en geografisk del af verden med fx 'civilisation', 'hvide mennesker', 'den kristne kirke' og 'liberale demokratiske institutioner'. Her kan man igen se, at elementerne i ækvivalenskæden både er lingvistiske og ikke-lingvistiske. Man kan også se, hvordan enheder (om de så er diskurser, identiteter eller sociale rum) altid etableres relationelt; i forhold til noget, de ikke er. Overfor Vesten står resten af verden, der ikke umiddelbart accepteres som civiliseret og demokratisk, men derimod defineres som 'barbarisk'

og 'farvet'. Kortlægningen af det 'Andet', der altid skabes i samme bevægelse som 'Os selv', kan give et fingerpeg om, hvad det er, den pågældende diskurs udgrænser, og dermed om hvilke sociale konsekvenser, den har. I dette tilfælde er resten af verden udgrænset fra Vesten – den er helt anderledes og har ikke noget at gøre her. Det kan fx få konsekvenser for indvandrere udefra. Men i denne konstruktion af Vesten er det også udelukket, at der fx findes barbari i Vesten, for Vesten er defineret ved civilisation og i modsætning til barbariet i resten af verden.

Nu er det jo ikke umuligt at mene, at der også findes barbari i Vesten; dvs. den forståelse, vi ovenfor har givet af myten 'Vesten', er ikke enerådende. 'Vesten' er (ligesom 'demokrati' og 'mand') en flydende betegner, og forskellige diskurser kæmper om at fylde den med forskelligt indhold. Mere generelt kan diskursteoriens principielle pointe om, at diskurser aldrig er helt stabile og enerådende, omsættes til et metodisk råd om at lokalisere konflikt-linierne i det materiale, man sidder med. Hvad er det for forskellige virkelighedsopfattelser, der er på spil; hvor står de i antagonistisk modsætning til hinanden? Og hvad bliver de sociale konsekvenser, hvis den ene eller den anden tager over og hegemonisk gør den flydende betegner entydig?

Med disse begreber skulle man kunne afdække diskursernes virke i et konkret materiale: Hvordan de hver især konstituerer viden og virkelighed, identiteter og sociale relationer. Hvor diskurserne fungerer stilfærdigt side om side, hvor der er åbne antagonismér. Og hvilke hegemoniske interventioner, der forsøger at udligne konflikterne på hvilke måder og med hvilke konsekvenser.

I kapitel 6 har vi et eksempel på en tekstanalyse, hvor vi bruger gruppedannelse, ækvivalenskæder og repræsentation som redskaber. Her bringer vi et kort eksempel på, hvordan man kan bruge 'identitet', 'antagonisme' og 'hegemoni' som redskaber i en konkret tekstanalyse. En 21-årig kvinde, "Den ulykkelige", skriver til *Alt for Damerne* for at få et råd (eksempel 2.1).

Sex og samliv

Kærligheden kolliderer med min tro

Jeg er en 21 år og har, siden jeg var 11, haft store psykiske problemer. Uden grund vendte jeg mig fra at være glad og uadvendt til at blive usikker med mange mindreværds-komplekser. Jeg har ingen uddannelse, men har nu mit eget lille firma og en fin lille lejlighed. Jeg er via mine forældre med i en bestemt trosretning.

For otte måneder siden mødte jeg min kæreste, som er fuldstændig ateist. I starten af vores forhold drak han sig fra sans og samling hver weekend, når han havde fri. Han kom og kaldte mig alt muligt underligt, håndede min tro og truede mig med alle mulige ting, men slog aldrig. Når jeg ikke lukkede op, stod han og kimede min dør ned i timevis. Det endte med, at han slog op med mig hver gang, men angrede næste dag og sagde, at han ville tage sig i nakken. Nu er han sjældent fuld, men når han er det, bliver han igen skør og er langtfra såd og god. Derfor er jeg bange for at slippe ham af syne.

Jeg har givet slip på livet i min trossamfund. Jeg gjorde det, da jeg fandt ud af, at jeg elskede ham, og fordi jeg ikke kunne klare to liv. Det har været svært, og jeg har faktisk ingen venner mere, i hvert fald ikke på samme måde. Det var også svært for mine forældre at acceptere, og i et stykke tid har der været meget kold luft imellem os. Nu går det heldigvis bedre.

Vi har snakket om at blive forlovet og gift, og det er jeg ikke bange for. Men jeg er

stadic bekymret for, at festerne ender som drukgilder. Jeg ville være meget skuffet, hvis det skulle gå sådan. Hvordan forhindrer man det, når han er vokset op i en familie med druk og vold, og hele hans familie har hang til det? Jeg ved nu, at alle mine problemer skyldes mig selv, at det er mig og mit følelsesliv, der er problemet. Hvad skal jeg gøre med mit liv, hvordan får jeg styr på mine følelser, hvem skal jeg gå til?

Den ulykkelige.

– Jeg forstår ikke, hvordan du kan opgive din tro på grund af sådan en skidt fyr. Det første, du skal gøre, er selvfølgelig at finde din tro igen. Du kan sagtens holde fast i den uden at være medlem af et bestemt trossamfund.

Når du fik det psykisk dårligt som 11-årig, må der have været en grund til det. Derfor skal du i terapi for at finde dine kvaliteter igen, og for at din tro kan blive positiv for dig.

Hvad angår din kæreste må jeg stærkt fraråde dig at blive gift og forlovet og få børn, indtil han i længere tid har vist sig stabil og i stand til at lade være at drikke for meget. Jeg vil foreslå, at du går i terapi i længere tid.

Jeg kender ingen terapeuter i det område, hvor du bor. Men du kunne tale med din læge eller eventuelt den lokale præst om, hvem der plejer at være god til at hjælpe psykoterapeutisk i et tilfælde som dit.

Birgit Dagmar Johansen

Eksempel 2.1.

Reproduceret fra
Alt for Damerne,
nr. 49/1997, s. 128

66 "Den ulykkelige" har været medlem af et trossamfund, som hun har forladt, efter hun har mødt sin kæreste. Hun fremstiller sig selv i to identiteter eller subjektpositioner. Én identitet – konstrueret omkring mester-betegneren 'troende' eller 'medlem af trossamfundet' – har hun opgivet til fordel for en anden som 'kæreste'. Hun beskriver, at hun oplevede de to identiteter som modsætninger – hun kunne ikke "klare to liv". Det skyldes øjensynligt, at hendes identitet som 'kæreste' (i hvert fald med netop den mand) ækvivaleres med 'ikke-troende' ("Han [...] håndede min tro"). Med diskursteoretiske termer kom de to identiteter i et antagonistisk forhold til hinanden, fordi de gensidigt forhindrede hinandens fuldbyrdelse: Som kæreste kunne hun ikke være troende, og som troende kunne hun ikke være kæreste.

Inden for det univers, "Den ulykkelige" har konstrueret, har den eneste løsning været at vælge mellem de to identiteter. På den ene side stod kæresten, kærligheden og ikke-troen, på den anden trossamfundet, forældre og venner. Hun valgte at hegemonisere sin identitet som kæreste ("Jeg har givet slip på livet i mit trossamfund [...] da jeg fandt ud af, at jeg elskede ham"), og det er ikke den beslutning, hun spørger brevkassen til råds om. Det, hun vil vide, er, hvordan hun skal forhindre kæresten i at drikke, og hvordan hun selv skal få det bedre.

Ud fra brevet kan man dog komme i tvivl om, hvorvidt det helt er lykkedes "Den ulykkelige" at etablere det hegemoni, som hun påstår. Dels handler halvdelen af brevet om konflikten mellem de to identiteter og beslutningen om at udgrænse den ene, selvom det for så vidt ikke har noget at gøre med hendes konkrete spørgsmål til brevkassen. Dels er der en grammatisk svipser: "Jeg *er* via mine forældre med i en bestemt trosretning" (vores fremhævning) i stedet for "Jeg *var*".

Det er øjensynligt den mistanke, Birgit Dagmar Johansens svar bygger på. Hun udfordrer "Den ulykkeliges" hegemoniske intervention ("Jeg forstår ikke, hvordan du kan opgive din tro på grund af sådan en skidt fyr") og foreslår, at brevskriverens virkelighed artikuleres anderledes. Svaret identifierer også en antagonisme i den unge kvindes liv – men tilsyneladende ikke så meget mellem 'tro' og 'kæreste' som mellem 'kæreste' og 'psykisk velbefindende' ("Hvad angår din kæreste må jeg stærkt fraråde dig at blive gift og forlovet og få børn, indtil han i længere tid har vist sig stabil og i stand til at lade være med at drikke for meget. Jeg vil foreslå, at du går i terapi i længere tid."). 'Psykisk velbefindende' findes også som et gennem-

gående tema i "Den ulykkeliges" brev, men uden at blive sat i forbindelse med de andre dele af brevet ("Jeg ved nu, at alle mine problemer skyldes mig selv, at det er mig og mit følelsesliv, der er problemet."). I Johansens svar bliver 'psykisk velbefindende' derimod ækvivaleret med 'tro', 'terapi' og 'forandret kæreste'. Johansens svar reartikulerer altså elementerne i "Den ulykkeliges" brev og konstruerer dermed hendes situation og valgmuligheder på en ny måde, der implicerer andre handlinger som indlysende. Valget står nu mellem 'tro', 'terapi' og eventuelt 'forandret kæreste' på den ene side og 'ikke-tro', 'drikkende kæreste' og 'psykisk dårligdom' på den anden. Og dét regnskab peger mod en anden hegemonisk løsning end den, "Den ulykkelige" selv har udtaenkt: Kvinden skal satse på sin identitet som 'troende' og først seriøst overvejer identiteten 'kæreste', når manden har ændret sig.

I de to næste kapitler gennemgår vi, hvordan man metodisk kan gå til værks, når man laver diskursanalyse indenfor henholdsvis kritisk diskursanalyse og diskurpsykologi – fra problemformulering og materialeindsamling til præsentation af forskningsresultaterne. Laclau og Mouffe leverer ikke en tilsvarende brugsanvisning, men mange trin og overvejelser fra de andre tilgange vil kunne bruges i en konkret analyse af diskursteoretisk tilsnit. Eller man vil omvendt kunne inddrage diskursteoretiske redskaber som dem, vi her har præsenteret, i kritisk-diskursanalytiske og diskurpsykologiske undersøgelser. Hvis man vil gå på tværs af tilgangene – eller lave et diskursteoretisk projekt – så kan man altså fra de næste kapitler skräddersy sin egen fremgangsmåde, så den passer netop til det projekt, man er på vej ud i.

Kontingens og permanens

Udgangspunktet i Laclau og Mouffes diskursteori er, som det nu skulle være klart, at alting er kontingent. Alle diskurser og artikulationer, og dermed al samfundsmæssighed, kunne altid have været anderledes – og kan blive anderledes. Denne grundpræmis har fået kritikere til at mene, at Laclau og Mouffe overvurderer muligheden for forandring. Lilie Chouliaraki og Norman Fairclough (Under udgivelse: kap. 6) argumenterer for eksempel for, at Laclau og Mouffe overser, at ikke alle individer og grupper har lige adgang til at artikulere elementer på nye måder og dermed skabe forandring. De re-

erer et eksempel, hvor en underleverandør af en kunde er blevet pålagt at leve op til visse kvalitetskrav, som blandt andet indebærer, at arbejdsprocessen skal dokumenteres. På underleverandørens fabrik betyder det, at der skal indarbejdes nogle nye praksisser – både nye rutiner i arbejdsgangen og nye måder at tale om arbejdsprocessen på (hvordan den opdeles, kategoriseres og dokumenteres). Underleverandøren er tvunget til at leve op til aftagerens krav, hvis han vil beholde kontrakten – og arbejderne er tvunget til det samme, hvis de vil beholde deres arbejde. Folk på fabrikken ændrer deres diskurs, så elementerne artikuleres på nye måder – men ikke efter deres eget valg. For Chouliaraki og Fairclough viser dette eksempel, at folks diskurs ofte er underlagt stærke begrænsninger, som ikke stammer fra det diskursive niveau, men fra strukturelle afhængighedsforhold. Vigtige strukturelle forhold, der kan begrænse aktørers muligheder, kan for eksempel også være klasse, etnicitet eller køn. Chouliaraki og Fairclough mener, at Laclau og Mouffe kommer til at overse de strukturelle begrænsninger, fordi de fokuserer så meget på kontingens: Alt flyder, og alle muligheder står åbne. De mener, at man må udskille et strukturelt domæne, hvor strukturerne godt nok er socialt skabte, men hvor de er træge og svære at lave om – i hvert fald for dominerede grupper. Ved siden af det strukturelle domæne foreslår de så et contingent domæne for de ting, der kan forhandles og forandres.

Til denne kritik vil Laclau og Mouffe sikkert sige, at bare fordi alting i princippet kan være anderledes, så betyder det ikke, at alting flyder, eller at forandring nødvendigvis er let. Diskursteorien skelner netop mellem det objektive og det politiske for at pege på, at selvom alt er contingent, så findes der også nødvendigvis altid en objektivitet – en lang række sociale indretninger, vi tager for givet, og derfor ikke stiller spørgsmålstegn ved eller forsøger at ændre. Laclau og Mouffe vil sikkert også sige, at deres teori har taget højde for, at ikke alle aktører har samme adgang til at gøre og sige ting på nye måder og få deres reartikulering anerkendt. Aktører forstås – hvad enten det drejer sig om grupper eller individer – i diskursteorien som subjektpositioner afsat af diskurserne. Alle har ikke adgang til de samme subjektpositioner, og i vores samfund kan begrænsningerne for ligere var inde på, er der grænser for, hvad en patient kan sige i en lægekonsultation (hvis han eller hun stadig vil tages alvorligt). Og

det er en del af diskursanalysens opgave at afdække, hvordan folk kategoriseres, og hvordan det påvirker deres handlemuligheder.

Teoretisk set er vi enige i dette (hypotetiske) svar på kritikken fra Laclau og Mouffe, men vi mener, at Chouliaraki og Fairclough har ret for så vidt, at permanens ofte er underteoretiseret i diskursteorien. Diskursteorien medgiver principielt, at der er store sociale områder af stabilitet og permanens, men den giver ikke mange konkrete anvisninger på, hvordan fastlåsningerne kan afdækkes og undersøges i forskellige sociale domæner.

Desuden leder Chouliaraki og Faircloughs kritik os til at pege på en svaghed i Laclau og Mouffes begrebsapparat. Som vi tidligere fremhævede, mener vi, at diskursteorien mangler et begreb om 'diskursorden' – et begreb, som Faircloughs kritiske diskursanalyse leverer, men som vi også mener kan passes ind i en diskursteoretisk ramme.

Diskursteorien opererer med to begreber: 'diskurs' og 'det diskursive felt' (når man ignorerer begrebet 'diskursiv formation', som vi kommer tilbage til nedenfor). 'Diskurs' er navnet på den enkelte entydige betydningsfastlæggelse, og 'det diskursive felt' er navnet på alt det, der ikke er plads til i den enkelte diskurs. Vores forslag er at indføre et begreb om diskursorden imellem diskursen og det diskursive felt. 'Diskursorden' betegner så et socialt rum, hvor forskellige diskurser delvist dækker det samme terræn, som de konkurrerer om at indholdsudfylde på hver deres måde. Forholdet mellem den enkelte diskurs og dens ydre kan nu formuleres i tre begreber. 'Diskurs' er stadig begrebet for en strukturering af et vist domæne i momenter. Diskursen struktureres altid ved at lukke andre betydningsmuligheder ude, og begrebet for dette generelle ydre er 'det diskursive felt'. 'Diskursorden' betegner derimod to eller flere diskurser, der hver især forsøger at etablere sig i samme domæne. 'Diskursordnen' er altså navnet på et potentiel eller faktisk område for diskursiv konflikt. Diskursteoriens begreber om 'antagonisme' og 'hegemoni' kan i denne konstruktion placeres på diskursordnens niveau: 'Antagonisme' er åben konflikt mellem de forskellige diskurser i en bestemt diskursorden, og 'hegemoni' er opløsningen af konflikten gennem forskydning af grænserne diskurserne imellem.

Laclau og Mouffe indfører selv et sted begrebet 'diskursiv formation' (1985: 105f.), som de henter fra Foucault (Foucault 1972: kap. 2). Såvidt vi forstår Foucault, er 'diskursiv formation' netop et begreb,

70 der sigter mod at indramme forskellige og eventuelt modstridende diskurser, der opererer i det samme terræn. Altså det samme som det, vi med Faircloughs begreb har kaldt en diskursorden. Problemet hos Laclau og Mouffe er, at det forbliver uklart, om de deler denne tolkning af 'diskursiv formation'. Vi synes snarere, det ser ud til, at de sætter lighedstegn mellem 'diskurs' og 'diskursiv formation'. Under alle omstændigheder bruger de ikke begrebet 'diskursiv formation' til noget – de introducerer det, og forlader det derefter.

Vi kan nu vende tilbage til det problem, Chouliaraki og Fairclough påpegede i diskursteorien, nemlig forholdet mellem kontingens og permanens. Vi begynder igen med diskurs og diskursivt felt. Diskurser er i diskursteorien de entydigt fastlåste betydninger, og det diskursive felt er alle de andre mulige muligheder for betydningsdannelse. Der er altså ikke noget begreb, der peger på, at nogle muligheder er mere sandsynlige end andre; at der er nogle ting, der er åben kamp om, og andre man slet ikke stiller spørgsmålstegn ved på et givet tidspunkt. Men med inspiration fra diskursteoriens skelnen mellem det objektive og det politiske kan begrebet diskursorden bruges som udgangspunkt for at undersøge sådanne sandsynheder.

Diskursorden betegner som sagt en gruppe af diskurser, der opererer på samme sociale område – både i konflikt og samklang med hinanden. For eksempel kan den politiske debat i Danmark om EU være en diskursorden, hvor den konkrete undersøgelse så går ud på at afklare, hvad der er kamp om, og hvad der er fælles selvfølgeligheder. I EU-debatten er det for eksempel en selvfølge, at vi er danskere, og at vi forholder os til EU på den baggrund. Til gengæld er der kamp om, hvorvidt vi ved siden af den danske identitet også har en europæisk identitet – og i givet fald, om det har noget med EU-debatten at gøre. Eftersom diskurser blandt andet konstituerer sociale identiteter, kan man altså konkludere, at der, hvis man dømmer efter EU-debatten, lige i øjeblikket er større sandsynlighed for, at vi i stigende grad får en europæisk identitet (ved siden af den danske), end at vores danske identitet forsvinder. Men intet er sikkert: Det er muligt, at vi holder op med at opfatte os selv som danskere på et tidspunkt, ligesom det modsat er muligt, at den europæiske identitet aldrig slår igennem. Det er det, der menes med kontingens. Men for øjeblikket tilhører spørgsmålet om vores danskhed det objektive domæne – det er en selvfølgelighed, der ikke stilles spørgsmålstegn ved. Omvendt hører spørgsmålet om europæisk identitet til det po-

litiske domæne (i diskursteoriens definition af politik): Det er noget, der eksplicit diskuteses og kæmpes om, og derfor er der her større mulighed for at forestille sig forandring. Vi præsenterer Faircloughs brug af begrebet diskursorden i næste kapitel og fortsætter vores udvikling af begrebet i kapitel 5.